

Hoe vreeslick is dese plaetse!

Het Nederlands Openluchtmuseum gaat ter kerke

Op een wat onnadrukkelijke wijze werd in de vorige aflevering van dit blad¹⁾ aankondiging gedaan van de verwerving van een, oorspronkelijk uit 1672 daterend, Nederlands Hervormd kerkgebouw uit 's-Heerenhoek in Zeeland. Het is degenen die de ontwikkelingen van het museum al wat langer volgen wellicht niet onbekend dat hier, vooral na de oorlog, de wens is gekoesterd de presentatie van de volkscultuur met een dorpskerkje te bekronen. Deze wens had overigens een wat dualistisch karakter: een dergelijk object, hoe bescheiden ook van allure, is vrijwel niet uit zijn sociaal-historische en dorps- resp. stedenbouwkundige of landschappelijke contexten te lichten zonder daarin welhaast letterlijk een groot gat te slaan²⁾. De successievelijk in het oog gevatte kerkgebouwen bleken inderdaad, hoezeer ook voor de uitoefening van de eredienst in onbruik geraakt, uiteindelijk telkens ter plaatse te kunnen worden behouden. Zoals gemeld³⁾ was de kerk van 's-Heerenhoek ook niet meer als zodanig in gebruik en verkeerde zij in een zeer slechte staat. De benodigde ingrijpende restauratie was echter deze keer, ondanks plaatsing op de monumentenlijst, vanwege de onmogelijkheid het gebouw een exploitabele bestemming te geven niet meer haalbaar.

Deze situatie bleek bij nader onderzoek het laatste stadium te zijn van een lange periode van teruggang en verval. Dit begon met een aantal gebeurtenissen in de tijd van de scheiding van kerk en staat, die het gevolg was van de Bataafse omwenteling in 1795. Het eigendom en het beheer van de goederen der, tot dan toe publieke⁴⁾, kerk werden toen van de, door de ambachten en ambachtsheren aangestelde, commissarissen en kerkmeesters overgedragen aan de kerkelijke gemeente zelf⁵⁾. Daarbij vielen een aantal financiële privileges van de toen nog gereformeerde genoemde geloofsrichting, zoals de overheidsgaranties voor exploitatietekorten en (later) het exclusieve begraafrecht (ook van de personen van andere gezindten)⁶⁾.

Bijzonder ongelukkig kwam onder deze omstandigheden de verzelfstandiging uit van Heinkenszand, dat tot 1800 samen met 's-Heerenhoek een kerkelijke gemeente vormde⁷⁾. Bij de boedelscheiding bleef de oude gemeente zitten met een voor die tijd forse schuld van ruim f 4.200. De rente en aflossing daarvan hebben lange tijd zwaar op de, door de resterende leden op te brengen, middelen gedrukt⁸⁾. De nieuwe wettelijke gelijkstelling van de verschillende godsdiensten leidde bovendien rond 1840 tot de stichting van een kerk door de Christelijk Afscheidenen (de latere Gereformeerden, de oorspronkelijke heten sinds 1816 Nederlands Hervormd) in het, onder 's-Heerenhoek vallende, Nieuw(e)dorp. Hierdoor kreeg de gemeente al ras te lijden van geloofsafval onder haar ledert⁸⁾. Een nadelig effect op langere termijn werd tenslotte teweeg gebracht door de bouw, in 1797, van een R.K. kerk in 's-Heerenhoek zelf. De bevolking was daar, evenals in de omliggende dorpen, overwegend protestant. Mede door de aanwezigheid van deze

kerk begon echter het katholieke bevolkingsaandeel van 's-Heerenhoek door vestiging uit andere gedeelten van Zuid-Beveland de meerderheid te vormen. Halverwege onze eeuw waren er vrijwel geen protestanten meer¹⁰).

Een en ander had tot gevolg dat rond de eeuwwisseling in 's-Heerenhoek er al nauwelijks meer leden van N.H. kerk woonden. Wel nog op buiten het dorp gelegen boerderijen; de meeste zaten echter in Nieuwdorp¹¹). Het kerkgebouw was ondanks herhaalde, allengs voornamelijk cosmetische, oplappogingen langzamerhand danig in verval geraakt. Vanwege dit alles werd besloten een nieuwe kerk in Nieuwdorp te stichten, die in 1919 werd ingewijd¹²). De ironie van de geschiedenis wil dat deze kerk, waarmee die in 's-Heerenhoek feitelijk overbodig was geworden en uiteindelijk aan het museum kon toevallen, werd gebouwd door H. van der Kloot Meyburg, die in 1914 was aangesteld als museumarchitect van het N.O.M., Aanvankelijk bleef men ook in de oude kerk nog regelmatig diensten houden, eerste wekelijks en vanaf 1934 een keer per maand¹³). In 1960 werden deze gestaakt¹⁴).

De bouw van de kerk

Het begin van de geschiedenis zag er echter heel anders uit. In 1655 wordt gekonstateerd dat 'God Almachtigh wonderbaarlijck aenwas ende vermeerderinge van menschen dagelijks op Calishouck (de vroegere naam van 's-Heerenhoek, B.O.) laet comen, soodatter een en groot ende merckelijck aengetal van menschen aldaer wert bevonden, de welck effective comen tot het gehoor van godt's woort' en wordt er bij de classis (het verband van een aantal kerkelijke gemeenten in de omgeving) en de Staten van Zeeland op aangedrongen dat ter plaatse openbare godsdienst oefeningen worden gehouden ¹⁵).

Een viertal 'opgesetenen van Calishouck Nieuwen Craaijert etc.' verbindt zich zelfs om gedurende maximaal 2 jaar jaarlijks 200 Carolusguldens op te brengen tot onderhoud van een predikant, totdat 'bij het land soude wesen voorsien van een volco-men tractament' ¹⁶).

Of dit ook werkelijk nodig is geweest, weten we niet; in 1657 werd de kerkelijke gemeente van Calishoek met een beroepen predikant ingesteld¹⁷). De diensten werden gehouden in een daartoe ingerichte, overigens bouwvallige, schuur en trokken in 1668 gemiddeld 3 á 400 mensen; er waren toen meer dan 100 bevestigde lidmaten¹⁸). Men zocht op middelen voor een kerkgebouw, en toen in 1668 de kennelijk nogal energieke Elias Surendonck als predikant aantrad¹⁹) werd besloten tot een gecoördineerde actie. De kerkeraad zou de hogere instanties bestoken; Surendonck nam het op zich om, bijgestaan door de schout Marinis Spellemakers en enige anderen, door heel Zeeland te trekken om te collecteren bij 'alderlei stads- en standspersonen', en de financiële administratie van de actie te verzorgen²⁰). Een en ander werd urgent toen Calishoek in 1669 door een brand werd getroffen, waardoor de schuur bijna geheel werd verwoest²¹). De Staten van Zeeland schonken ter stimulering van de actie²²) 100 Rijksdaalders, en de Ambachtsheren

stelden zich garant voor een fonds van 1000 Guldens²³). Twee van hen verplichtten zich bovendien tot het bekostigen van de preekstoel. De classis verstrekke een brief van recommendatie, waarin de 'grooten en druckenden noot wed bekend gemaect, en met eenen alle diaconieën, collegieën, hooge en lage Lantspersonen versocht haer de helpende hant te bieden'²⁴). Hiermee gewapend haalde Surendonck bij 199 personen in totaal 267 Ponden, 3 Schellingen en 11 Groten Vlaams (ruim f 1.600) op; zelf droeg hij nog 12 Ponden bij²⁵). Tezamen met bijdragen van enige kerkvoogdijen en tientallen diaconieën (tot in Zeeuws Vlaanderen toe) werd een totaalbedrag bijeengebracht van ruim f 3700. Na aftrek van administratie- en reis- en verblijfskosten bleef er f 3.383,64 beschikbaar voor de bouw van de kerk. In mei 1672 werd het werk aanbesteed in de herberg 'De Zoutkeet' te Goes voor de rondde som van 500 Ponden (f 3.000). Voor de toren werd een, 73 kg zware, klok besteld bij Sr. Otten te Rotterdam (kosten f 117,10). Een zekere Verbrugge, vermoedelijk te Middelburg, maakte voor 100 gulden de preekstoel. Intussen werd er razendsnel gebouwd: 'welk werk in en onder alle de troubelen van ons Land²⁶) in Augustus des zelve Jaars door Gods goedheid volmaakt is' (ter gelegenheid waarvan uit de brouwerij 'de Weereld' voor 30 gulden bier werd gehaald) 'en is de eerste Predicatie daar in gedaan door den Predikant Surendonck des Zondags na de Goesse markt de text voormiddags zijnde Gen: 28 ns. 16 en 17'²⁷): 'Doe nu Jacob sijnen slaep ontwaecte/seijde hij; Gewisselijck is de HEERE aen dese plaetse: ende ick en hebbet niet geweten. Ende hij vreesde/ ende seijde; Hoe vreeslick is deze plaetse! dit en is niet dan een huijs Godes/ende dit is de poorte des Hemels'²⁸).

Het kerkgebouw

Hoewel het overgebleven bronnenmateriaal vooral met betrekking tot allerlei bouwkundige details verre van compleet is, kan uit de aangetroffen toestand en de verschillende teruggevonden brieven, jaarrekeningen en vergaderstukken een redelijk beeld van de geschiedenis van het gebouw worden gereconstrueerd²⁹). Hiervan wordt in het volgende een beschrijving gegeven. In een der komende afleveringen van de B&M zal worden ingegaan op de rekonstruktie van de kerk in het museum en de verschillende nadere overwegingen die daarbij een rol spelen.

De gevels

De beide lange zijgevels bestaan grotendeels nog uit het oorspronkelijke metselwerk. Het is niet zeker of de steunberen die nodig waren om scheefzakken (als gevolg van het gewicht van de toren) tegen te gaan er bij de bouw direkt tegenaan zijn gezet; in ieder geval waren zij aan het begin van de 19e eeuw al oud³⁰). Aanvankelijk zaten in beide gevels slechts drie raamopeningen: de middelste. Deze hebben rode neggestenen met schuin afgezaagde dagkanten waarvan de poriën destijds kennelijk met een hamer zijn dichtgeslagen. Binnen de dagkant werden rondom de sporen aangetroffen van een teruggelegen bakstenen rand, waarin gebrandschilderde glas-in-loodramen waren gevat. Deze zijn, zoals in die tijd bij de stichting van een kerk gebruikelijk³¹), geschonken

door de ambachtsheren en enkele andere aanzienlijke personen, en waren voorzien van hun heraldische wapens. Een daarvan vertoonde een groene draak met een gouden bek en in zijn poot drie gekleurde vaantjes, een ander een schild met aan weerszijden een rode draak. Eén raam werd gezamenlijk bekostigd door Surendonck en 3 kerkmeesters; wat erop stond is helaas niet overgeleverd³²). Na de omwenteling van 1795 ('vrijheid, gelijkheid en broederschap') werd ook in de kerken het vertoon van maatschappelijke ongelijkheid aangevochten³³); in 1798 gaf de kerkvoogdij van 's-Heerenhoek opdracht tot het 'vernieuwen van de glaesen, en uijtnemen der wapenen'³⁴). De buitenste twee raamopeningen in beide gevels zijn bij de restauratie van de kerk in 1832 aangebracht. De bakstenen binnenranden van de andere moeten er bij die gelegenheid zijn uitgehakt, want alle ramen werden toen voorzien van dezelfde, nog aangetroffen en meer naar buiten liggende, raamhouten³⁶).

In 1898 werd de onderkant van de hele noordelijke en van een deel van de zuidelijke gevel wegens loszittend metselwerk tot aan de ramen bepleisterd³⁶). Bij de restauratie van 1917 werd dit nog eens overgedaan, nu met de voorgevel en de hele zuidgevel, en zijn de imitatie natuursteenvoegen erin aangebracht³⁷).

Van de oorspronkelijke vlakke dichte achtergevel is niet veel meer overgebleven. In 1752 is er een lagere school tegenaan gebouwd³⁸) (het onderwijs werd toen door de kerk verzorgd), waarin ook een consistoriekamer was ondergebracht. Deze was vanuit de kerk bereikbaar gemaakt door een deur in de achtermuur naast de preekstoel.

In 1832 werd aan de zuidkant van de, inmiddels gemeentelijke, school een nieuwe consistoriekamer gebouwd, die nu niet meer vanuit de kerk toegankelijk was. Dit moet een zeer eenvoudig bouwsel zijn geweest. Veertig jaar later wilde men er al niet meer in vergaderen, en na met geringe aanpassingen tussen 1873 en 1879 als lijkenkamer, voor overledenen aan besmettelijke ziekten te hebben dienstgedaan³⁹) moest het geheel worden herbouwd. Het kerkbestuur zag hier aanvankelijk tegenop en bleef liever in de school vergaderen (wat in de tussentijd oogluikend was toegestaan).

Na enige jaren van aandringen kreeg het gemeentebestuur er genoeg van, ook al omdat de kerk niet meebetaalde aan het onderhoud van de tussenliggende goot, en liet de tussendeur dichtmetselen⁴⁰). Omstreeks 1843 was de school aan de noordkant uitgebreid; door dit alles was de achtergevel van de kerk geheel binnenmuur geworden. In 1915 werd elders in het dorp een nieuwe openbare lagere school gebouwd. Bij de afbraak van de oude bleken er gaten en scheuren in de muur te zitten⁴¹). Bij de daaropvolgende restauratie van 1917 zijn er 3 steunberen tegen aangezet, en in 1924 werden de hele achtergevel en de achterste delen van de beide zijgevels voorzien van de aangetroffen baksteenkleurige pleisterlaag met imitatievoegen⁴²). In 1929 werd de huidige consistorie gebouwd en de voormalige verbindingsdeur weer uitgebroken⁴³).

1. De kerk zoals zij werd aangetroffen. Links in de zijgevel de invlechting van de voorgevel die in 1832 werd vernieuwd; rechts (vanaf de voorkant van de steunbeer) de pleisterlaag met baksteenimitatie uit 1924.

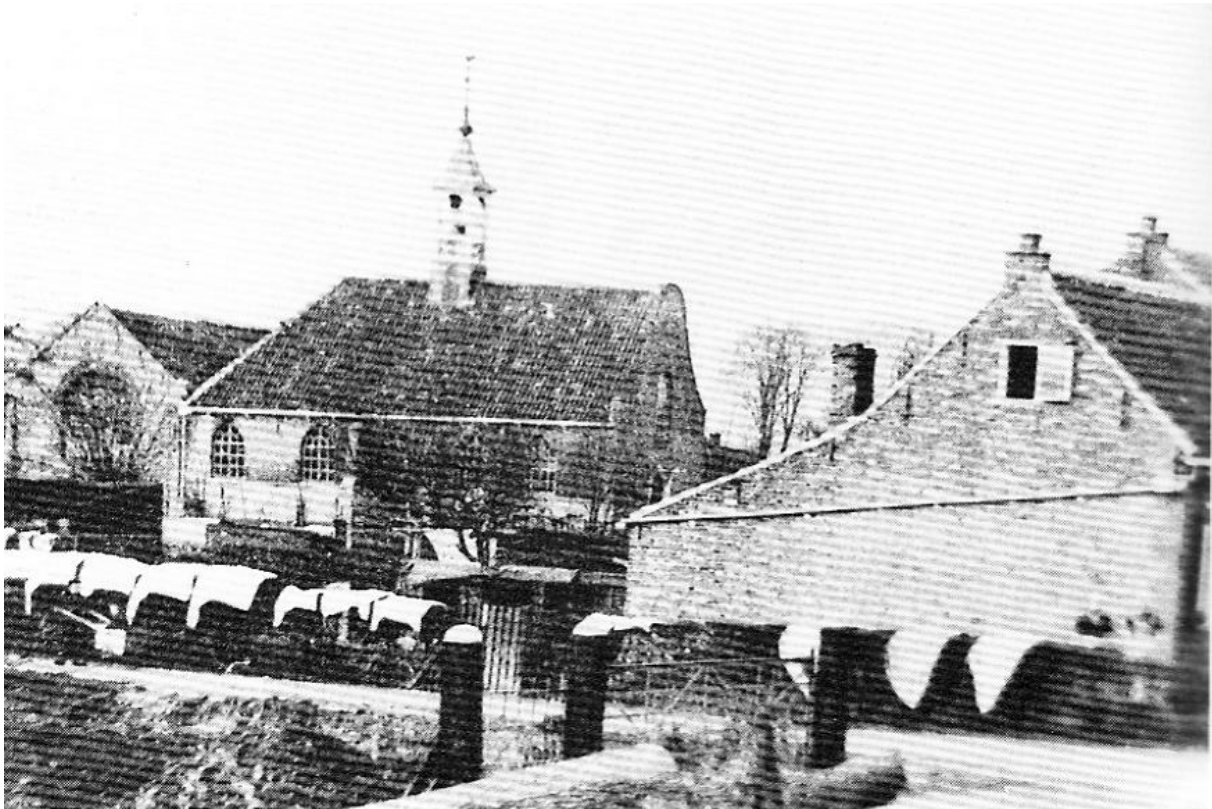
De voorgevel werd bij de restauratie van 1832 geheel vernieuwd. In 1735 was er een tochtportaal tegenaan gebouwd⁴⁴), dat samen met de gevel geheel bouwvallig was geworden. In het voorste kaspant bevinden zich nog de gaten ten behoeven van de verbindingsbalken met de hoekkepers, waaruit kan worden afgeleid dat ook aan de voorkant van het gebouw een dakschild is geweest.

De oorspronkelijke gevel was dus lager, waarschijnlijk zelfs even laag als de andere gevels. De nieuwe kreeg aan de bovenkant een brede, mogelijk geprofileerde houten lijst, waarachter de kap nu recht werd doorgetrokken⁴⁵). In 1894 was de lijst verrot en werd de geveltop cirkelvormig opgemetseld⁴⁶). Ter bekroning van de restauratie in 1917 werd boven de ingang een memoriesteen met een psalmtekst aangebrachte⁴⁷).

De kap

In de draagconstructie van de kap zijn de spanten en een deel van de spantplaten uit de bouwtijd nog aanwezig. In de laatste zitten uithollingen die wijzen op een oorspronkelijke sporenkap. Deze was waarschijnlijk gedekt met leien⁴⁸). In 1832 werden de sporen verwijderd; de platen werden toen wat verder naar buiten gelegd om dienst te doen als gordingen. Daarbij werd ook al het dakhout vernieuwd en gedekt met blauwe pannen. Met dit alles kwamen de goten die aanvankelijk op de muren lagen nu erbuiten op klossen te rusten⁴⁹). De spanten stonden op zware balken die in de zijmuren waren opgelegd. Omdat de toehoorders op het balkon boven het ingangsportaal met hun gezicht achter de voorste

balk zaten, werden in 1888 alle balken weggezaagd en vervangen door ronde ijzeren trekstangen⁵⁰). De spanten bleven op de resterende houten balkeinden rusten. Deze werden voor een deel wegens rot vervangen, van sleutelstukken en, tegen de afgezaagde kanten, van sierlijke aftimmerplankjes voorzien en vrolijk opgeverfd. Hoewel de trekstangen voor de zekerheid niet aan de balkeinden waren bevestigd maar erdoorheen en door de muren waren gestoken en buiten met rozetankers vastgezet, laat zich raden wat deze ingreep voor de stabiliteit van het gebouw betekende. In het midden waren de ankers aan de noordzijde in de muur getrokken; de zuidgevel helde daar 14 cm naar buiten.

2. Gezicht op de kerk en de achtergevel van de aangebouwde school, gezien vanuit het zuiden, tussen 1894 en 1915. Detail van een ansichtkaart. Repro P. S. G. Raas.

Het dakbeschot is nog herhaalde malen gerepareerd. In één geval is daarbij gebruik gemaakt van resten van de lambrizing in de kerk. In 1912 werd het hele dak met kruispannen belegd⁵¹).

Ook aan de toren is in de loop van de tijd voortdurend gerepareerd, waarbij hij langzamerhand geheel vernieuwd is geraakt. Bij de staatsregeling van 1798, toen het eigendom van de kerkgebouwen werd overgedragen, bleven de toren veelal aan de overheid⁵²), o.a. vanwege het burgerlijk gebruik van de luidklokken. Dit was kennelijk in 's-Heerenhoek niet het geval, want in 1812 werd een grondige restauratie van 285 Pond (f 1.710) voor eigen rekening aanbesteed⁵³). Daarna moet er toch een soort regeling met het gemeentebestuur zijn gekomen: in 1869 wordt melding gemaakt van het luiden van de schaftklok (dagelijks om 8, 12 en 7 uur) en het luiden bij brand en alle burgerlijke feesten. De

staat van de toren was toen zo slecht dat de klok eruit was gehaald. Hierdoor voelde het gemeentebestuur zich gedwongen om in het jaar daarop toch bij te dragen in de herstellkosten⁵⁴). Dat er, met al dit gebeier, in de rekeningen regelmatig posten voor nieuwe 'repen voor de klok' voorkomen is dan ook niet verwonderlijk: de klokketouwen die via ijzeren schijven aan de spantbenen en openingen in de vloer van het balkon naar het portaal waren geleid bleken een diepe uitholling in de onderste dwarsbalk tussen de torenstijlen te hebben geschuurd. De laatste grote herstelling vond plaats in 1890⁵⁵), bij latere reparaties werd volstaan met het afdekken van ingewaterde plekken met loodslabben. In de toren heeft ook nog een uurwerk gezeten, dat in 1676 was aangeschaft. Het restauratiebestek van 1830 bevat een post betreffende het maken van een houten kast in de kerk voor de gewichten die 'aan wederzijden van de zware balk gevaarlijk op en neder zakken'⁵⁶). Bij de herstelling van 1870 is het uurwerk waarschijnlijk verwijderd; daarna komt althans de jaarlijkse onderhoudspost in de rekeningen niet meer voor.

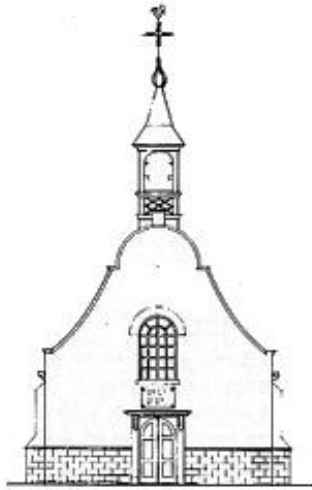
Niet onaardig tenslotte is de onstaansgeschiedenis van de regenput tegen de zuidgevel van de kerk. De nieuwe 'eigen' kerkvoogdij die in 1821 was aangetreden⁵⁷) trof een magere financiële situatie aan. In 1823 werd aan de provinciale Gouverneur toestemming gevraagd (dat moest toen ook al) om een aantal bomen op het kerkhof te mogen rooien en ten eigen bate te verkopen. Bij nader inzien herinnerde men zich echter hoe 'voor eenige jaaren in die sterke droogtens Menig Mensch snakte naar een Emmertje versch water om zijn Aanmechtigen dorst mede te lessen' en bedacht dat een regenput tegen de kerk (het water uit de goten liep tot dan in de grond) zou kunnen worden verpacht en zo jaarelijks bij erhaaling een schoon voordeel voor onze inkomsten' zou opleveren⁵⁸). De bomen leverden f 160 op; de aanleg van de put kostte f 190. De jaarlijkse verhuring ervan heeft tot in onze eeuw plaatsgehad; veel geld heeft het echter nooit opgeleverd. In 1894 werd het bovengrondse metselwerk vernieuwd ⁵⁹).

De restauratie in 1832

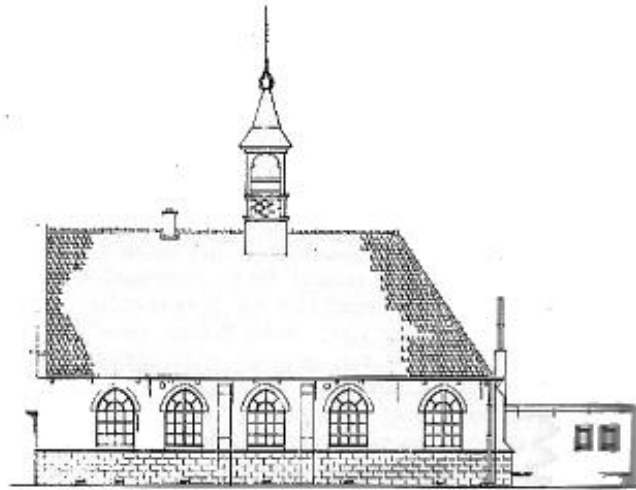
In het voorgaande is een aantal keren sprake geweest van restauraties. Gedurende de hele geschiedenis van het gebouw zijn er vrijwel voortdurend kleine en grote herstellingen en vernieuwingen uitgevoerd, deels als gevolg van achterstallig onderhoud. Na 1798 moest het kerkbestuur alle middelen, zoals het laag houden van het tractement van de predikant, het verhogen van de hoofdelijke omslag over de leden en van het stoelen- en bankengeld, de verpachting van het gras op het kerkhof en van de regenput, en het sluiten van onderhandse leningen tegen lage rente, te baat nemen om de kosten te bestrijden. Als het dan echt niet meer ging, moest er subsidie zien te worden verkregen voor 'de restauratie'. Zo bedroegen de kosten in 1832, toen bouwkundig de meest ingrijpende restauratie plaatsvond, f 2.677 exclusief de nieuwe consistorie (het latere lijkenkamertje)⁶⁰); in de voorgaande jaren was uit eigen middelen al ruim f 4.200 aan timmer- en metselwerk besteed⁶¹).

Onder:

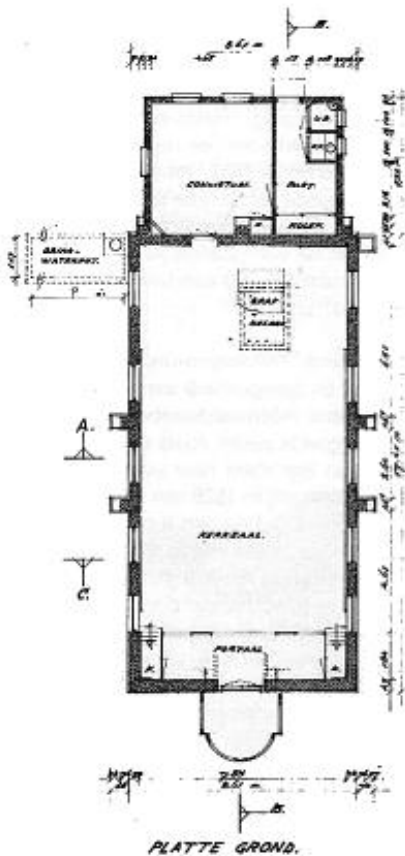
3. Opmetingstekening naar de aangetroffen toestand,
door R. Oosterkamp. 30-9-85.

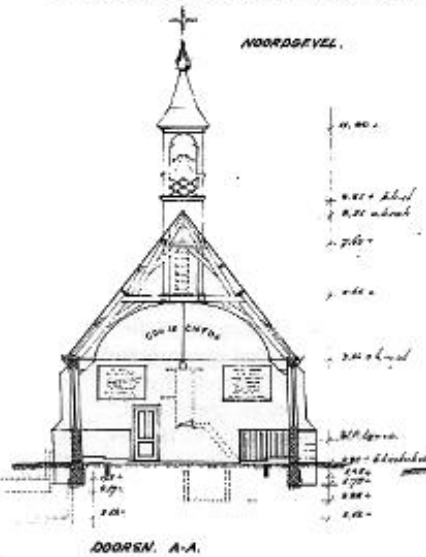
Ooetgevel.

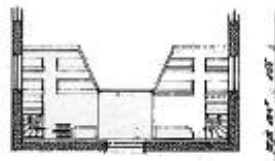
Noordgevel.

Platte grond.

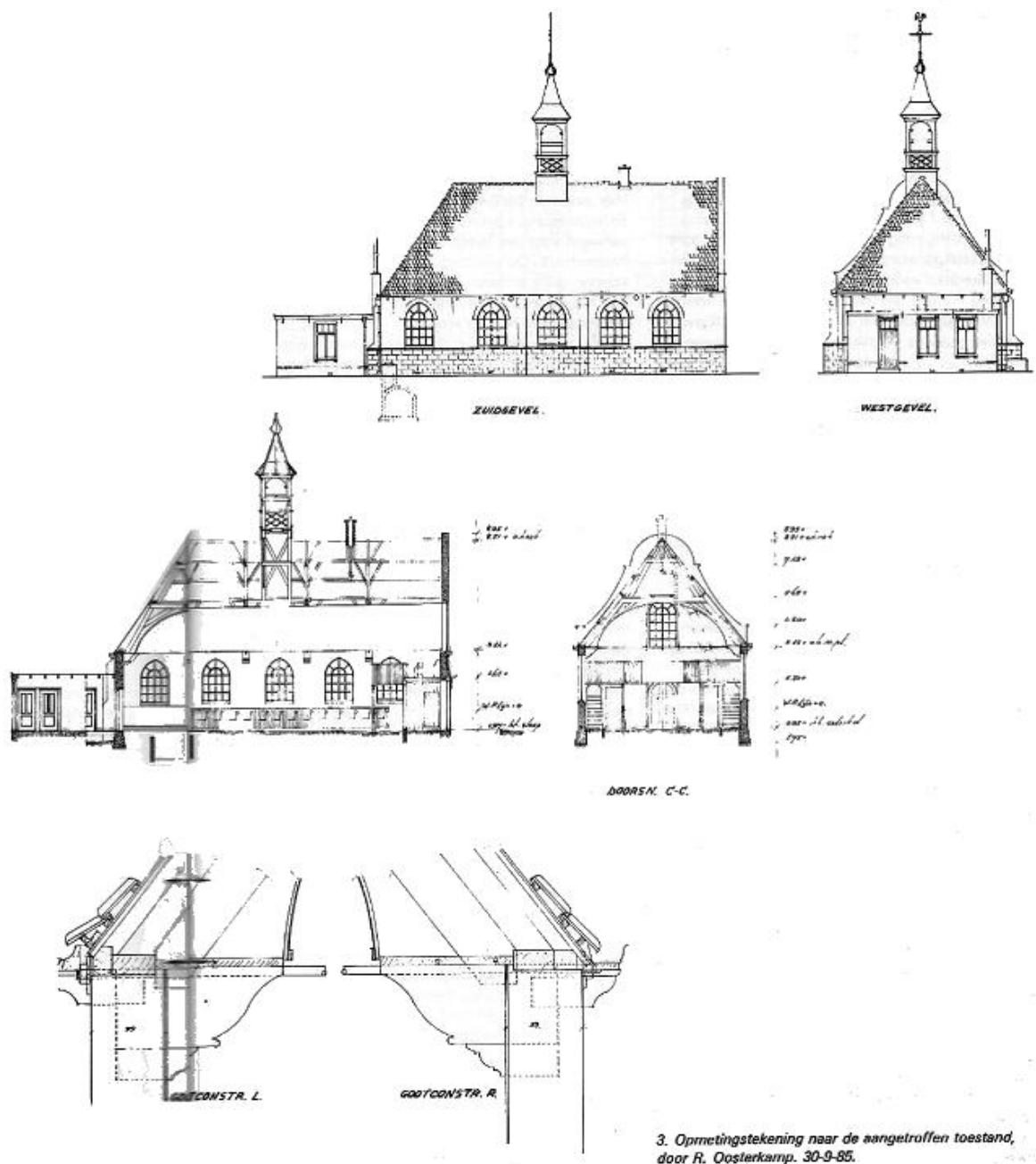

Ooeten A-A.

Galerij.

3. Opmetingstekening naar de aangetroffen toestand, door R. Oosterkamp. 30-9-85.

Bij deze gesubsidieerde restauratie (en ook bij de latere) werd vooral de gelegenheid aangegrepen om de kerk weer eens helemaal toonbaar te maken en minder dringende zaken zoals verbeteringen en verfraaiingen wat meer naar voren te halen. Zo liet de kerkvoogdij in 1828 ten behoeve van de subsidie-aanvraag door een timmerman/aannemer een kostenraming maken. Op grond van de aangetroffen situatie stelde deze een lijst op van, voor goed herstel noodzakelijke, materialen en 'schoven'⁶²). Deze bevatte posten voor de vernieuwing van het dak, de nieuwe voorgevel, 8 houten ramen opzij in de kerk en een grote hoeveelheid hout en arbeid voor 'binnenwerk in de kerk'⁶³) — mogelijk

voor onder meer het vernieuwen van zitbanken en het portaalschot met het balkon erboven. Samen met nog enige werkzaamheden aan de pastorie en een schuur bedroeg deze begroting f 2.880,50, op grond waarvan f 2.900 subsidie werd gevraagd. Toen deze aanvraag kans van slagen maakte⁶⁴⁾ bedachten de kerkvoogden dat zij liever een nieuw ingangsportaal vóór de kerk, met fraaie pilasters en een fronton, wilden hebben, en in de kerk een 'becentering' (het gewelfde plafond).

Met behulp van de Inspecteur der Provinciale Gebouwen in Zeeland werd binnen de begrotingsruimte een tweetal besteksvarianten geschreven. De eerste met een buitenportaal en 10 ramen in de zijgevels, en zonder de voorgevel en het binnenwerk⁶⁵⁾; de tweede waarschijnlijk met de gevel en (het raam daarin meegerekend) 11 ramen. Daarnaast werd een apart bestek gemaakt voor de becentering (begroot op f 427) die 'indien de aanbesteding zeer voordelig mogt verlopen alsdan nader kan bewerkstelligd worden'⁶⁶⁾. De aanbesteding verliep inderdaad voordelig: de laagste inschrijving bedroeg f 2.650, en 'het werk vervolgens voor de zoo even gemelde som opgeroepen en telkens met tien guldens verminderd zijnde, is het zelve gemijnd (. . .) voor eene Somma van twee Duizend twee honderd en vijftig guldens'⁶⁷⁾. Er was van de, inmiddels toegezegde, f 2.900 dus f 650 over en daarvoor werd behalve de becentering ook nog de al genoemde consistorie aanbesteed ⁶⁹⁾.

Bij de uitvoering is ongetwijfeld op de kwaliteit beknipt. Zo werden eenvoudiger ramen aangetroffen dan aanvankelijk voorgeschreven: minder roeden en gemaakt van grenen in plaats van eiken, en kleinere schuiframen zonder contragewichten. Het verval van de nieuwe consistorie werd hiervoor al gemeld.

Door het aannemen van de becentering kwam men ook in de problemen met de ondersteuning van de aanmerkelijk scheefgezakte toren. Deze stond op twee balken die op halve hoogte op de twee middelste spanten rustten. Deze balken konden nu niet meer, zoals aanvankelijk de bedoeling was, worden afgeschoord op de onderste zware balken⁶⁹⁾ — de schoren zouden dan door het nieuwe plafond steken. Daarom werd ermee volstaan een extra slof aan de verzakte kant onder de torenstijlen aan te brengen.

Het interieur in 1832

Hoewel van het interieur vrijwel niets meer is overgebleven kunnen wij ons, mede op basis van een nieuw reglement op de verhuur van de zitplaatsen dat in 1832 werd gemaakt⁷⁰⁾, enigszins een beeld vormen van de inrichting.

Recht voor de preekstoel bevond zich de dooptuin, een dwars geplaatst houten schot, dat plm. 1 meter hoog zal zijn geweest en de ruimte voor de liturgische plechtigheden (doop, huwelijk, belijdenis e.d.) afscheidde van de overige kerkruimte. Erop was waarschijnlijk een lessenaar gemonteerd ten behoeve van de voorlezer/-zanger. Pal voor de tuin stond een, eveneens met schotten omtimmerde, bank, een 'bocht', waarin zich

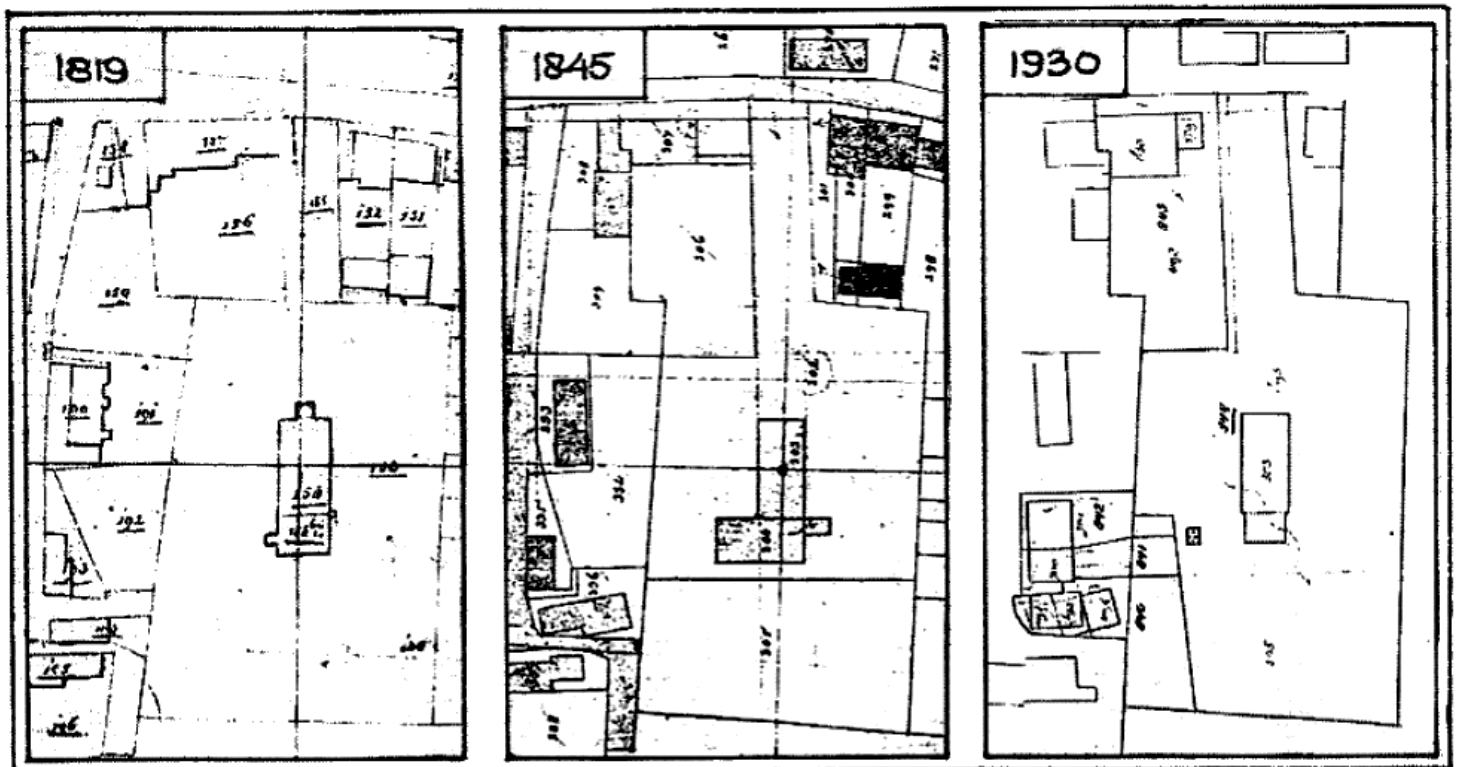
dure zitplaatsen bevonden. Tegen de zijwanden van de kerk waren aan weerskanten lange bochten, met per kant ongeveer 20 'manszitplaatsen'⁷¹⁾. Deze hadden de rugzijde tegen de muur, en waren goedkoper naarmate zij zich verder van de tuin bevonden. Een vierde bocht stond tegen het portaalschot tussen de beide ingangdeuren⁷²⁾. Binnen het liturgische gedeelte bevond zich aan weerskanten tegen de zijmuren nog een bocht: de 'Schepensbank' en het 'Ambachtsheerenbogh'⁷³⁾. Hier zaten de kerkvoogden en de diakenen; in de Schepensbank waren bovendien 3 plaatsen gereserveerd voor het burgerlijk bestuur van 's-Heerenhoek. De plaatsen die hier nog over waren konden door anderen worden gehuurd; zij waren wel het duurst. Het middenstuk van de kerk was opgevuld met 14 rijen stoelen.

Op de grond lagen nog de oorspronkelijke donkergrijze leistenen tegels die in 1672 waren gelegd⁷⁴⁾. Hieronder waren in de 18e eeuw een tiental mensen in de grond begraven. Alleen onder het liturgische gedeelte was een grafkeldertje, bedekt met 2 grafstenen uit 1717 en 1718⁷⁵⁾.

Het portaalschot was grijsgeel geverfd met donker bruine biezen langs de deur- en trapopeningen. Oorspronkelijk was het rood geweest; tezamen met de nieuwe extra ramen zal het in 1832 inderdaad een stuk lichter in de kerk zijn geworden.

De latere verbeteringen en veranderingen

In 1887 zag de kerk er weer haveloos uit en werden pogingen gedaan om opnieuw subsidie te krijgen. De Synode was echter deze onwillig, onder meer omdat zij 15 jaar eerder ruim f 5.000 had geschonken voor de bouw van een nieuwe pastorie. Speciale collectes en geldinzamelacties brachten ongeveer f 800,— op, zodat de werkzaamheden beperkt bleven tot het inwendige van het gebouw. De zijbochten werden geheel vernieuwd; eronder werd een aparte verhoogde fundering gemaakt. In de gangpaden tussen de zijbochten en de stoelen en in het liturgische gedeelte werd boven de oude leistenen een nieuwe vloer gelegd van blauwe estrikken. Daarbij werd waarschijnlijk het grafkeldertje volgestort teneinde de grafstenen op hetzelfde niveau te brengen⁷⁶⁾. Uit zuinigheids-overwegingen bleef de oude vloer onder de stoelen gehandhaafd, waardoor een hoogteverschil ontstond van ongeveer 25 cm. Het duurde tot 1900 voordat ook dit stuk kon worden vernieuwd⁷⁷⁾. De grootste ingreep was wel het doorzagen van de balken onder het plafond, waarvan hier al eerder is verhaald. Boven in de zijmuren werden 4 ventilatiegaten gemaakt ten behoeve van wat frisse lucht tijdens de godsdienstoefeningen⁷⁸⁾. Tenslotte werd de hele kerk geschilderd (de bochten in imitatie eikenhout), werden het plafond en de muren gewit en werd het haantje van de toren verguld⁷⁹⁾. In 1902 werd een harmonium aangeschaft van het merk 'Vocalion', voorzien van registers en een vox humana⁸⁰⁾. Dit kwam op het balkon te staan, dat hiervoor flink moest worden gewijzigd. Middenin werd op een verhoogd vloertje een cabine voor de 'organist' getimmerd.

4. De kadastrale situatie van de kerk. Links in 1819 met het uitgebouwd portaal voor en de school achter de kerk. In het midden rond 1845, met links de uitbreiding van de school en rechts de consistorie (her latere lijkenhuisje). Rechts de situatie in 1930 met de nieuwe consistorie.

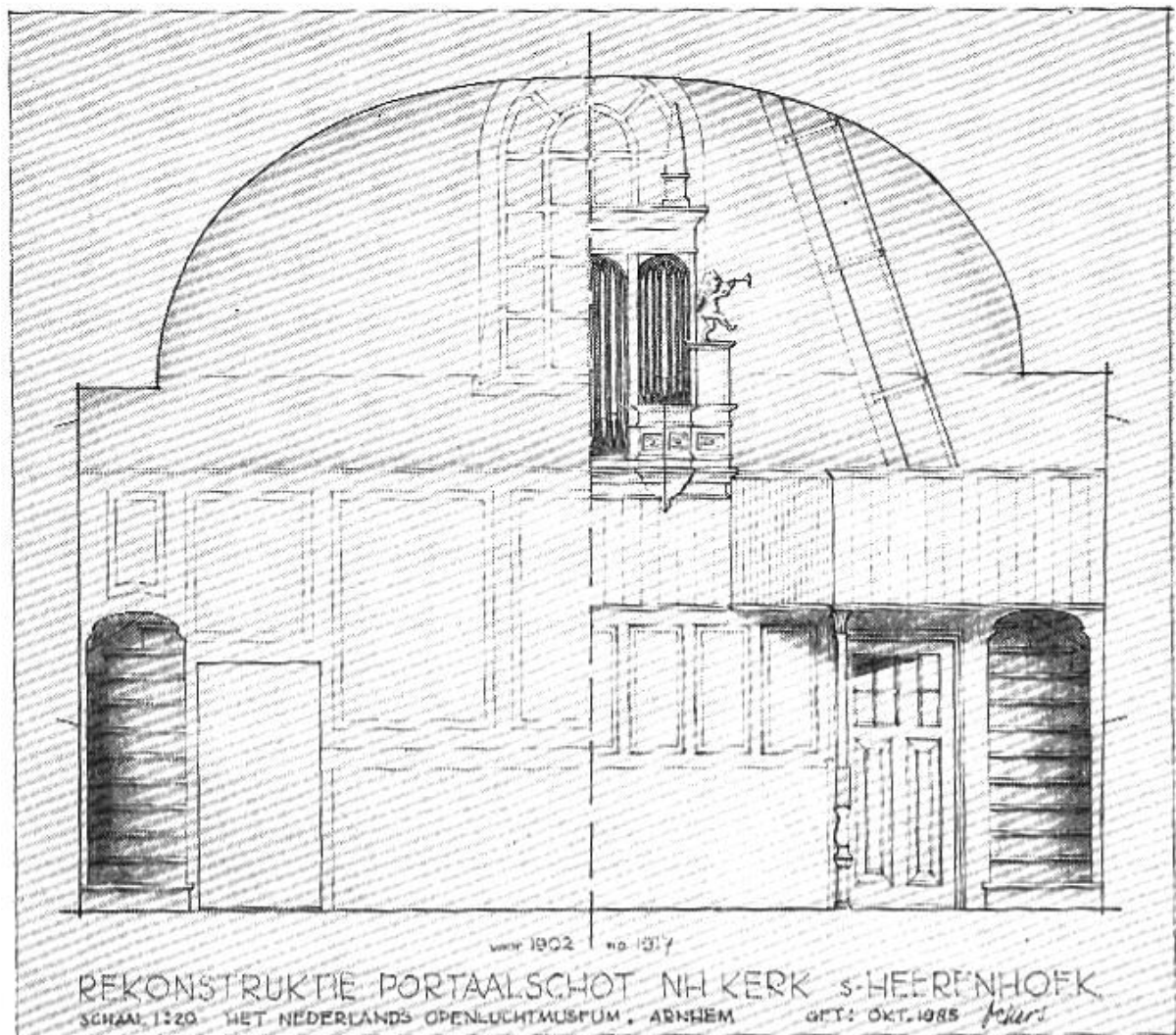
Ter compensatie van de hierdoor verloren gegane zitplaatsen werd het balkon links en rechts boven de toegangsdeuren en de trapopgangen uitgebouwd. Deze uitbouwen werden ondersteund door gietijzeren kolommen en betimmerd met kraalschroten. Vanwege dit laatste werd het middenstuk van het portaalshot met imitatie kraalschroten beschilderd; erboven kwam een console met een imitatie orgelfront, compleet met engeltjes en bazuinen.

Naar aanleiding van de scheuren in de achtermuur (bij de afbraak van de school) werd een architect ingeschakeld om de kerk te onderzoeken en zondig de kosten op te maken. Toen deze terugkwam met twee restauratieplannen schrokken de kerkvoogden wel een beetje van het prijskaartje: ongeveer f 3.000⁸¹⁾. De plannen omvatten behalve de steunberen ook een complete vernieuwing van de dooptuin en alle bochten. De Ambachtsherenbocht en de Schepensbank waren daarbij vergroot en de banken in de zijbochten een kwart slag gedraaid, zodat zij 2 aan 2 naar de dooptuin waren gericht. Daarmee werden de zijbochten 20 cm breder, waardoor de gangpaden en de toegangsdeuren in het portaalshot moesten worden verplaatst⁸²⁾. De kerkvoogden waren hiervan wel gecharmeerd, en door extra collectes en het overhevelen van giften, bestemd voor de bouw van de nieuwe kerk in Nieuwdorp, naar de restauratie van de oude kerk kwam het benodigde bedrag grotendeels bijeen⁸³⁾. Tijdens de restauratie werd nog besloten om de stoelen in het

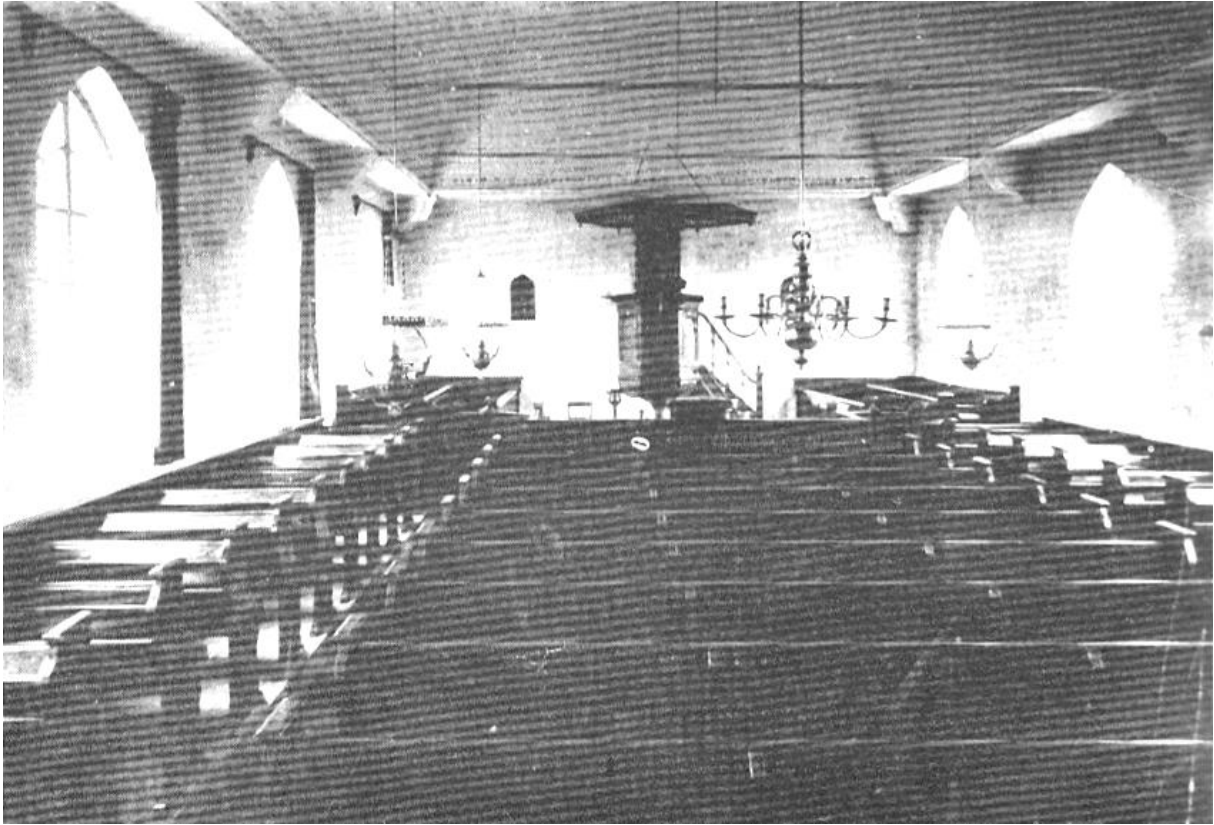
middenstuk te vervangen door banken⁸⁴). Het portaalschot werd, om in stijl te blijven, beschilderd met imitatie eikenhouten panelen.

In 1928 werden er aan weerszijden van de preekstoel met bruine gotische letters teksten tegen een licht blauwgroene achtergrond op de muur geschilderd⁸⁵). Bij het uitbreken van de deur naar de nieuwe consistorie in 1929 ging men hier dwars doorheen, zodat de muur maar weer werd gewit. Naderhand zijn dezelfde teksten in kleinere vorm opnieuw aangebracht. In 1931 werd het plafond dat voortdurend afbladderde bekleed met triplex platen⁸⁵). Vanaf 1970 tot 1976 is het kerkgebouw gebruikt voor opslag. Toen is het portaalschot voor een groot deel weggezaagd en is het hele interieur eruit gehaald.

Daarna werd het door de gemeente Borsele (waaronder 's-Heerenhoek tegenwoordig valt) aangekocht teneinde een dreigende sloop af te wenden. Zoals al gemeld kan echter ter plaatse geen nieuwe bestemming worden gevonden, waardoor tenslotte in 1984 de kerk aan het museum kon toevallen.

5. De beschilderingen op het portaalschot, links voor 1902, rechts na 1917. Naar veldwerk van D. Zweers.

6. Het interieur, gezien vanaf het balkon, tussen 1917 en 1929. Vóór 1917 stonden de banken aan de zijkant met hun rug tegen de muur, en stonden in het midden rijen losse stoelen. Repro P. S. G. Raas.

Samenvatting

Naar aanleiding van de voorgenomen herbouw van de Nederlands Hervormde kerk uit 's-Heerenhoek in de provincie Zeeland op het museumterrein werd een onderzoek gedaan naar de geschiedenis van het gebouw. Na de stichting in 1672 bleek er voortdurend aan te zijn verbouwd en veranderd. In 1734 werd voor de kerk een toegangsportaal gebouwd, in 1752 een school erachter. Na de scheiding van kerk en staat in 1798 droeg de laatste niet meer financieel bij. Doordat onder andere in het dorp allengs meer katholieken kwamen te wonen, moesten het onderhoud en de restauraties uit een steeds smallere beurs worden bekostigd. In 1832 vond nog een ingrijpende restauratie plaats: toen werden de voorgevel en het hele dak vernieuwd en in de zijgevels ramen bijgemaakt. Binnenin werd een gewelfd plafond aangebracht. De toren werd een aantal malen grondig hersteld; in 1870 werd het uurwerk eruit verwijderd. Latere restauraties betroffen hoofdzakelijk het interieur; dit werd veranderd in 1888 en 1917.

In 1888 werden de balken waarop de kappanten rustten doorgezaagd en vervangen door ronde ijzeren trekstangen. Hierdoor is de toren langzamerhand gaan schuiven en kwamen de muren scheef te staan. In het begin van de 20e eeuw verplaatste de gemeente zich naar Nieuwdorp,

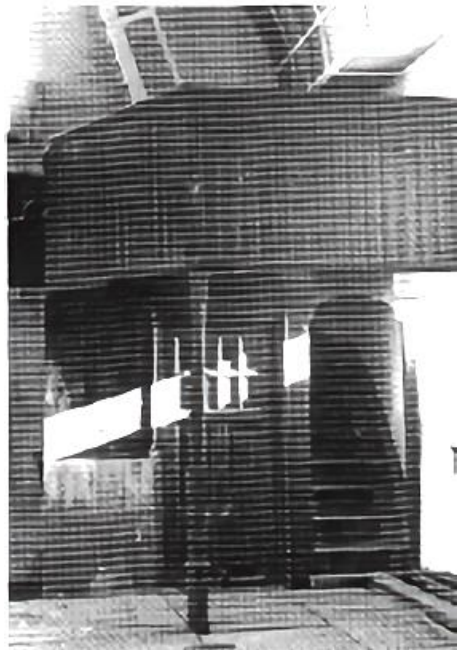
waarna er steeds minder in de kerk werd gepreekt. Nadat de kerk in 1960 werd gesloten is het hele interieur uitgebroken. Naderhand werd het gebouw gebruikt voor meubelopslag; in 1984 werd het door het museum verworven.

Noten

Alvorens tot de afbraak over te gaan werd het kerkgebouw opgemeten door R. Keller en R. Oosterkamp. B. Ockers en D. Zweers verrichtten het bouwhistorisch onderzoek; H.H.J. Kurvers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist adviseerde daarbij metterdaad t.a.v. het kleurenonderzoek op wanden en houtwerk. De archiefexploratie werd uitgevoerd door L.A. van Prooije. Voorts werd dankbaar gebruik gemaakt van archiefexcerpten van P.S.G. Raas te 's-Heerenhoek.

1. J.H. van Linge en J. Jeuring, 'Bij de kerstening van de Waterberg', B8-M 1985: 1, p. 21-22.
2. O.a. S.J. Bouma, 'Aan de Raad van Bijstand van het Rijksmuseum voor Volkskunde', 1942, p. 24-25, n.a.v. de kerk uit Fransum (Fr.).
3. Zie noot 1.
4. De Staten van Holland en Zeeland beschermden vanaf 1576 de gereformeerde religie bij uitsluiting van alle andere. C.A. van Swighem e.a., 'Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900', 's-Gravenhage, 1984, p. 37.

7. De rechter balkonuitbouw, die voor het raam uitsteekt. Bovenaan v.l.n.r. in de achtermuur de sporen voor de cabine van de organist, de trap naar de zolder en de triplex platen die in 1931 tegen het plafond waren gespijkerd. Foto P. S. G. Raas, plm. 1976.

5. Notulen kerkvoogdij van 18 dec. 1853, RAZ, Archief kerkvoogdij N.H. kerk te 's-Heerenhoek-Nieuwdorp, nieuwe archieflijst no. 5. Pas in dat jaar wordt met het notuleren van de vergaderingen der, sinds 1821 door de stemgerechtigde lidmaten gekozen, kerkvoogden begonnen. Zie ook noot 57.
6. De nieuwe verhouding tussen de staat en de kerken werd in 1798 bij wet geregeld. Op cit. (4) pag. 59 en 163.
7. Brief van de burgemeester van 's-Heerenhoek aan de Sous-prefect van het arrondissement Goes, d.d. 20 mei 1811. RAZ, Archieven der prefectuur van het Departement der Monden van de Schelde en der onderprefecturen van de arrondissementen van Middelburg en Goes 1810-1814, inv. no. 79.

8. Op cit. (5). De schuld bestond zowel aan de diaconie als aan de kerkvoogdij van Heinkenszand. De laatste kon worden gedelgd door een subsidie van koning Willem II bij besluit van 27 juli 1854. ARA, 2e afd., Archief Departement voor de Hervormde e.a. Erediensten, 1815-1870, inv.no. 1847. De resterende schuld aan de diaconie werd in 1862 na enig twisten gesteld op f 1.000,-, en toen waarschijnlijk afgelost. Op cit. (5), briefkopieën 1862.

9. Hieraan werd o.a. zelfs nog gerefereerd bij het leggen van de eerste steen voor de N.H. kerk in Nieuwdorp op 13 juni 1917. RAZ, Archief van de kerkeraad der Ned. Herv. gemeente van 's-Heerenhoek-Nieuwdorp, inv.no. 5. In een brief van het Provinciaal College van Toezicht op het Beheer der kerkelijke goederen van de Hervormde gemeenten in Zeeland, d.d. 18 juli 1854 wordt gesuggereerd dat de neiging tot afscheiding door de zware schulden in de hand werd gewerkt. Op cit. (8) Departement etc.

10. Op cit. (8) Departement etc., inv.no. 364 (d.). De katholisering van deze streek (Heinekenszand, 's-Heerenhoek en Ovezande) was al wat eerder op gang gekomen, en werd versterkt door de bouw van de kerk. 's-Heerenhoek was de enige gemeente waar het aantal protestanten ook in absolute zin afnam en waar uiteindelijk vrijwel uitsluitend katholieken woonden. In 1711 was 13% van de bevolking daar katholiek, in 1809 46% en in 1849 72%. In 1940 was nog maar 8% Hervormd, rond 1960 vrijwel niemand meer. J.D.H. Harten, 'De katholisering van 's-Heerenhoek op Zuid Beveland in de eerste helft van de 19e eeuw. Een bijdrage tot de kennis van de ruimtelijke mobiliteit in Nederland in deze periode', in: 'Geplaatst in de tijd', Bijdragen tot de Sociale Geografie en Planologie nr. 9, Amsterdam 1984, p. 471 - 495. Voor enkele van de cijfers: P.S.G. Raas, 'Kerk van 's-Heerenhoek naar Openluchtmuseum', in: De kerkvoogdij no. 657, april 1984, p. 6489, en P.S.G. Raas, 'De Nederlands Hervormde kerk in 's-Heerenhoek II', in: De Westender, Informatieblád van de gemeente Borsele, 15e jrg. no. 5, juli/aug. 1984, p. 2.

Van de hand van de heer Raas zal over enige tijd een boek verschijnen over de geschiedenis van kerken en bevolking van 's-Heerenhoek.

11. Brief van kerkvoogden en Notabelen aan het Prov. College van Toezicht op het Beheer der kerkelijke goederen van de Hervormde gemeenten in Zeeland, d.d. 12 nov. 1923. RAZ; Archief Prov. College van Toezicht etc. inv.no. 28, brief no. 339. Reeds in 1830 bevatte de ledenlijst te Nieuwdorp meer namen dan die te 's-Heerenhoek. Gemeentebladje der N.H. gemeente van 's-Heerenhoek-Nieuwdorp, 2e jrg. no. 19, 22 dec. 1934, p. 2.

12. Notitie nr. 22 van B&W van Borsele t.b.v. de gemeenteraadsvergadering d.d. 6 april 1976.

13. Op cit. (11) Gemeentebladje etc., 2e jrg. no. 6, 24 maart 1934, p. 2-3.

14. Op cit. (10) De Westender.

15. Brief van de collator Adriaen Vett aan de Gecommitteerde Raden des Lants ende graeffelijckheit van Zeeland, d.d. 18 nov. 1655. RAZ, Archief

N.H. Classis Zd.-Beveland, inv.no. 70, blad 1 en 2. Wat later 's-Heerenhoek' heette bestond uit een aantal buurten, w.o. Calishoek en de Craaijert, gelegen op een stuk grond dat behoorde aan de gezamenlijke Ambachtsheren van 's Heer Arendskerke. In 1672 wordt in de classicale acta vermeld 'Calishoek of den Ambachtsheerenhoek', later 's-Heerenhoek'. A. de Smit, 'Documentatie van de kerken van Zuid- en Noord-Beveland en hun voorgangers', band 1 'Hervormde kerken van Zuid Beveland en hun predikanten', z.j., p. 58. Kopie in de studiezaal van het RAZ te Middelburg.

16. Verklaring van 19 nov. 1655, en brief van drie van hen met nog iemand anders aan de Classis van Zd. Beveland (ongedat.). Op cit. (15) Archief N.H. Classis etc., blad 3 en 4.

17. Op cit. (15) A. de Smit.

18. Verzoekschrift van de kerkeraad aan de Staten van Zeeland, d.d. 22 sept. 1668. RAZ, Archief van de Staten van Zeeland, inv.no. 975.

19. De vorige was in 1677 overleden. Surendonck was conrector van de Latijnse School in Goes, maar wilde liever predikant zijn. Op cit. (15) A. de Smit, p. 60.

20. Een kopie van de rekening en verantwoording van de actie, getiteld 'Rekening van de Kerke te 's-Heerenhoek Gebouwd 1672', opgemaakt in 1675 en bevattende een 'Memorie nopende den opbouw', een 'Rekening ende Bewijs' van de ontvangen gelden en een 'Bewijs van Betalingen', werd door P.S.G. Raas aangetroffen in de Verzameling van Citters (van Bruelis) in het RAZ, inv.no. 44. De in de tekst genoemde bedragen zijn hieraan ontleend.

21. Op cit. (15) A. de Smit.

22. Brief van de Rekenkamer van Zeeland aan de Staten van Zeeland, d.d. 18 jan. 1669. RAZ, Archief van de Staten van Zeeland.

23. Dit bedrag werd voor een belangrijk deel (f 300) gefourneerd door de kerkvoogdij van hun eigen 's Heer Arendskerke. De rest werd door 6 andere kerkbesturen en het stadsbestuur van Goes opgebracht (elk f 100). Op cit. (20).

24. RAZ, Archief Classis Zuid-Beveland en Classis Goes, inv.no. 3, 22 okt. 1669.

25. Hoewel de verantwoording geheel in Ponden Vlaams is opgesteld, blijkt uit enkele toelichtingen dat deze verschillende muntstelsels (Rijksdaalders, Carolusgulden en Ponden) inderdaad door elkaar werden gebruikt. Zij hadden onderling een vaste verhouding: 1 Pond was 6 Gulden, en een Rijksdaalder $2\frac{1}{2}$. Ponden en Schellingen waren overigens geen munten maar rekeneenheden (van 240 resp. 12 Groten). Groten waren dat oorspronkelijk wel, maar of deze in 1672 in Zeeland nog werden gebruikt is niet zeker. Dr. H. Enno van

Gelder, 'De Nederlandse munten', Utrecht, 6e druk 1976. E. Aerts, 'Quelques réflexions sur des comptes du Duché de Brabant au bas moyen age', in: Archief- en Bibliotheekwezen in België, Dl. LIII nr. 1-4, 1982, p.

108-174. De officiële instanties en besturen rekenden in guldens (courantgeld, geen bankgeld; zie v. Gelder p. 129) en rijksdaalders, de particulieren in groten.

26. Dit was het rampjaar, toen de oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen uitbrak.

27. Op cit. (20).

28. Statenvertaling, 2e verbeterde druk, Amsterdam 1672.

29. Zo zijn er b.v. slechts uit enkele jaren (1852 tot 1861) gespecificeerde onderhouds- en reparatienota's bewaard gebleven, en ontbreken de bestekken van de restauraties in 1832 en 1917.

30. Bestek voor de Reparatiën en verbeteringen aan de Kerk der Hervormde gemeente van 's-Heerenhoek in Zuid-Beveland. Op cit. (8) Archief Erediensten, inv.no. 364, 19 aug. 1930. Hierin is sprake van scheuren en uitgevallen voegen bij de 4 aanwezige 'conterforten'. Dit was niet het definitieve bestek. (zie noot 29)

Ervóór pleit dat het metselverband identiek is aan dat van het omringende muurwerk (met klezootjes) en dat de, later bepleisterde, afdekstenen t.p.v. de verjonging op dezelfde wijze zijn behakt als de onderdorpels van de naastliggende raamopeningen; ertegen dat zij los tegen de muren zijn aangebracht met slechts enkele inkassingen binnenwerks.

31. Vanwege de kosten. Vaak duurde het jaren voordat alle ramen van glazen waren voorzien. Op cit. (4) p. 289.

32. 'Wapenborden en wapens op Tombes, Monumenten en Grafgesteenten der kerken van de voormalige Provincie Zeeland, tot in 1798 aanwezig geweest, afgeteekend en opgenomen voor de opruiming door P.J. Rethaan Macaré in dien tijd, oud Griffier bij de Admiraliteit van Zeeland, oud Schepen en Raad der Stad Middelburg' dl. 3. ARA, Archief Kon. Ned. Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde.

33. Op cit. (4) p. 163.

34. Rekeningen kerkegoederen 's-Heerenhoek 1760-1805. Op cit. (9) Kerkeraad, inv.no. 8.

35. Op cit. (30).

36. Notulen kerkvoogdij 16 mei 1898. Op cit. (5), nieuwe archieflijst no. 6.

37. Tekeningen t.b.v. de restauratie, door W. Bierens-de Kam, 1917. Op cit. (5), nieuwe archieflijst no. 18.

38. P.S.G. Raas, 'De Nederlands Hervormde Kerk in 's-Heerenhoek in: De Westender, 15e jrg. - no. 4, mei/juni 1984, p. 2.

39. Correspondentie tussen B&W van 's-Heerenhoek en de kerkvoogdij, 1873. In 1879

moest het kerkhof ingevolge de wet op de begraafplaatsen van 10 april 1869, vanwege de nabijheid van school en omringende dorpsbebouwing, worden gesloten. Brief van het Geneeskundig Staatstoezicht voor de

provincie Zeeland. Alle brieven op cit. (5), nieuwe archieflijst no. 23. Toen was het lijkenhuisje ook niet meer nodig.

40. Brief van BEtW van 's-Heerenhoek 12 juli 1882. Op cit. (39).

41. Notulen kerkvoogdij 26 okt. 1915. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7. Wat er met de consistorie gebeurde is een puzzel gebleven. Zij werd in 1886 herbouwd (notulen kerkvoogdij 26 mei 1886, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6), en stond volgens de kadastrale kaarten op dezelfde plaats als de oude - dus tegen de school, waarmee zij tegelijk zou zijn afgebroken. DKOR, kadastraal veldwerk dj. 1917 blad 64 en 64 bis. Er is echter een oude ansichtfoto, 'Gezicht op Hervormde Kerk en School', waarop wel de school maar niet de consistorie erybór voorkomt. Zij was echter nog wel, want de vergaderingen vonden er nog plaats tot 16 sept. 1924. Op cit. (9) kerkeraad. Pal daarna lijkt zij te zijn verdwenen.

42. Voor de steunberen: zie noot 37. Voor de pleisterlaag: Notulen kerkvoogdij 9 feb. en 27 maart 1923. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7. Een identieke pleisterlaag werd o.a. aangetroffen op de voorgevel van een woonhuis tegenover de Gereformeerde Kerk te Nieuwdorp.

43. Kerkeraadsvergadering 3 dec. 1929. Op cit. (9).

44. Registers van Resolutiën 1734 - 1759, RAZ, Archief der Vereeniging van Ambachtsgerechtigden van 's Heer Arendskerke c.a., inv.no. 4.

45. Dit is af te leiden uit de extra gordingen die in 1832 aan weerszijden tussen de 2e en 3e spantplaten waren gelegd. Op cit. (30). Hierin werden geen lassen aangetroffen die erop zouden wijzen dat de kap toen nog een wolfseind heeft gehad en eerst later zou zijn rechtgetrokken. Voor de lijst zie noot 47.

46. Notulen kerkvoogdij 9 mei 1894. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6.

47. Notulen kerkvoogdij 26 jan. 1917. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.

48. In de rekening van de kerkegoederen van 1777 wordt een post vermeld betreffende 'schaaljedekken'. Op cit. (34).

49. Op cit. (30). Zie ook noot 45.

50. Notulen Kerkvoogdij 19 sept. 1887. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6.

51. Notulen kerkvoogdij 2 sept. 1912. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.

52. Op cit. (4) p. 45.

53. Kerkvoogdij rekeningen 1812 - 1814. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 2.

54. Nottilen kerkvoogdij 29 aug. 1869, op cit. (5), nieuwe archieflijst no. 5, en brief van B&W van 's-Heerenhoek d.d. 29 jan. 1970, op cit. (5), nieuwe archieflijst no. 23.

55. Notulen kerkvoogdij 23 juli 1890, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6.

56. Op cit. (30). Of de kast toen ook is gemaakt, is niet bekend.

57. In de tussenperiode (na 1798) was de nieuwe beheersvorm een tijd lang onduidelijk. Deze werd pas in 1821 vastgesteld bij het Reglement op de Kerkelijke Administratiën. In 's-Heerenhoek bleef tot dan de schout als

- kerkmeester optreden. Brief van de kerkvoogdij aan de districtscommissaris van Zuid-Beveland 24 mei 1824, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 1.
58. Op cit. (57).
59. Notulen kerkvoogdij 9 mei 1894, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6.
60. Handgeschreven ontvangstnota's van 6 jan. 1833 van de beide aannemers. Op cit. (8) Departement etc., inv.no. 413.
61. Jaarrekeningen kerkvoogdij 1807 - 1817, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 2. De betreffende posten hierin zijn niet nader gespecificeerd. Wel zijn, zowel bij de restauratie als daarvoor, werkzaamheden aan de pastorie erin begrepen.
62. Een schof is de werktijd tussen twee schaften: 1/4 werkdag. Een dergelijke aannemersbegroting werd door het Provinciaal kerkbestuur nadrukkelijk gevraagd. Brief 12 dec. 1827, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 1.
63. 'Nota - te weeten watter noodig is in 1828 an de Grifvermeerde Kerke van 's-Heerenhoek te Ver Nieuwen'. Op cit. (8) Departement etc., inv.no. 364. De 2 extra ramen waren vermoedelijk gedacht aan de westkant van de, beide gevels. Aan die kant was in 1742 binnen een ambachtsheren-gestoelte gemaakt, dat tot dan enigszins in het duister stond. Op cit. (44). Aan de andere kant, bij het binnenportaal waren geen extra ramen nodig.
64. Brief van 24 juli 1829 aan de kerkvoogden, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 1, en brief van de afgevaardigde van de classis Goes naar de nationale Synode, aan de classis, 27 juli 1830. Hierin wordt vermeld dat de Algemene Synodale Commissie f 1.500 heeft gereserveerd en dat een aanvraag voor het resterende bedrag bij de koning is gedaan. Dit laatste werd bij besluit van 12 sept. 1831 toegekend. RAZ, Archief N.H. Classis Goes, inv.no. 184.
65. Op cit. (30).
66. Van dit bestek is alleen een samenvatting van de begroting bewaard gebleven waaraan de mededeling over de becentering is toegevoegd, d.d. 22 dec. 1831. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 3.
67. Proces verbaal van de aanbesteding op 28 maart 1832. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 2.
68. Correspondentie met het Provinciaal Kollegie van Toezigt over de Administratie der kerkelijke Fondsen bij de Hervormden in Zeeland, 26 juli 1832, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 1, en 13 aug. 1832, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 3.
69. Op cit. (30).
70. 'Algemeen Reglement op de zitplaatsen in de Hervormde kerk te 's-Heerenhoek', 21 april 1832, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 2.
71. Zo werden de zitplaatsen in de bochten nog genoemd in 1878, toen het stoelengeld (weer eens) werd herzien. Notulen kerkvoogdij 16 jan. 1878, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6. De herkomst van het algemene

gebruik dat mannen en vrouwen in de protestantse kerk gescheiden zaten is niet bekend. Op cit. (4) p. 223.

72. Dat deze bocht er toen al was, kon worden afgeleid uit de aangetroffen banknummers op de oudste verflagen van het portaalschot.

73. Zie noot 63.

74. Deze werden omstreeks 1976 door gemeentewerken van Borsele aangetroffen onder de latere vloerbedekkingen. Zij maten ongeveer 35x35x3 cm.

75. Op cit. (34). Het grafkeldertje werd nog aangetroffen.

76. Zo werd het althans aangetroffen.

77. Notulen kerkvoogdij 4 juli 1900, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.

78. In 1861 had men al een poging hiertoe gedaan d.m.v. luchtbuizen door het dak. Rekeningen kerkvoogdij 1861, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 2.

79. Notulen kerkvoogdij 5 en 19 sept. 1887, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 6.

Begroting betreffende de restauratie 9 sept. 1887, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 18.

80. Notulen kerkvoogdij 13 sept. 1902. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7. De veranderingen konden uit de aangetroffen sporen worden opgemaakt.

81. Notulen kerkvoogdij 11 feb. en 1 juni 1916. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.

82. Zie noot 37.

83. Brief van kerkvoogden aan het Provinciaal College van Toezicht, 22 jan. 1917, RAZ, Archief Provinciaal College van Toezicht, inv. no. 15.

84. Notulen kerkvoogdij 21 maart 1917, op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.

85. Notulen kerkvoogdij 26 sept. 1928. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.

86. Notulen kerkvoogdij 22 mei 1931. Op cit. (5) nieuwe archieflijst no. 7.